

Yayın Geliş Tarihi: 05.11. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 23.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 71-106

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Ekinci, Fatma Didem. "Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 71-106.

Araştırma Makalesi

KÜÇÜK DEVLET DIŞ POLİTİKASINDA ZAFİYET VE DİRENÇLİLİK: ERMENİSTAN ÖRNEĞİ

(VULNERABILITY AND VIABILITY IN SMALL STATE FOREIGN POLICY:
THE CASE OF ARMENIA)

F. Didem EKİNCİ*

Öz: *Mevcut çalışmada, sert ve yumuşak güç kapasitesi bakımından uluslararası ilişkilerde etki sahibi olmak bağlamında küçük devlet olarak tanımlanan Ermenistan'ın, kaynak elde eden devlet olamamasının dış politika otonomisinde zafiyete sebep olduğu; diaspora ve Rusya ile ilişkilerinin ise; para transferleri, doğrudan yabancı yatırımı (DYY) ve siyasi/askeri destek ile dış politikada kısmen dirençlilik sağladığı ileri sürülmektedir. Ancak, söz konusu faaliyetler köklü bir yeniden yapılanma ve öz yeterlilik temin etmediğinden, Ermenistan'ın sistemdeki başarılı aktörlerin otonom dış politikalarını taklit edemeyeceğinin ve ağırlıklı olarak mevcut diaspora ve Rusya yönelimli dış politika strateji ve uygulamalarını kısa ve orta vadede devam ettirmesinin/pekiştirmesinin, yüksek olasılık olduğu belirtilmektedir.*

Anahtar Sözcükler: *Ermenistan, kaynak elde eden devlet, diaspora, Rusya, dış politika.*

Abstract: *This paper asserts that, described as a small state in view of its hard and soft power capacity as well as impact on international relations,*

* ORCID iD: 0000-0002-2882-7582

Doc. Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çankaya Üniversitesi,
e-posta: didemekinci@cankaya.edu.tr

Armenia's failure in qualifying as a resource-extractive state leads to vulnerability in its foreign policy autonomy, while its relations with the diaspora and Russia provide partial viability in foreign policy via remittances, foreign direct investment and political/military support. However, since such activities have not provided a grass-roots reconstruction and self-sufficiency, it is argued that Armenia is not likely to emulate the autonomous foreign policies of the successful actors in the system and is likely to sustain/reinforce the existing, mostly diaspora- and Russia-oriented foreign policy strategies and practices in the short- and medium-terms.

Keywords: *Armenia, resource-extractive state, diaspora, Russia, foreign policy.*

Giriş

Küçük devletler, otonom dış politika yapımı ve uygulanmasında gerekli sert ve yumuşak güç kaynaklarına ve kapasitesine yeterli düzeyde sahip olmamaları sonucunda belirgin dış politika stratejilerine başvuran aktörler olarak nitelenmektedirler. Pek çok küçük devlet, dış politika yapım ve uygulamasında zafiyet faktörleriyle birlikte dirençlilik faktörleri de yansıtmaktadır. Bu çalışmada, küçük bir devletin dış politikasının otonom olabilmesinde, Neoklasik Realizm’de yer verilen kaynak elde eden devlet savı zemininde, o devletin ancak kaynak potansiyellerini kullanarak kalkınma kaydetmesinin, dış politika otonomisinde belirleyici sahip olabileceği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, çalışmada tanımlandığı üzere küçük devlet olan Ermenistan’ın kaynak elde edemeyen bir devlet olması sebebiyle dış politikada zafiyet sergilediği; diaspora ve Rusya tarafından sağlanan kaynakların ise devletin dış politikasında kısmi dirençlilik sağladığı değerlendirilmektedir.

Bu zeminde, çalışmada öncelikle küçük devlet kavramının ortaya çıkışı ve evrimi ile Uluslararası İlişkiler disiplini yazınında küçük devlet çalışmalarının geçirdiği evrelere yer verilecektir. İkinci olarak, küçük devletlerde sıklıkla gözlemlenen kimi dış politika davranışlarına yer verildikten sonra zafiyet ve dirençlilik tartışmasına değinilecektir. Sunulan zeminde Ermenistan’ın küçük devlet olarak tanımlanması ve bu niteliğiyle hangi dış politika davranışlarını yansıttığı aktarılacaktır. Üçüncü olarak, Ermenistan’ın kaynak elde edememesinin, dış politikada otonomi sağlamada zafiyet faktörü olduğu, temel olarak ekonomik kapasite, askeri kapasite ve işgücü kapasitesi kapsamında değerlendirilecektir. Buna mukabil ve dördüncü olarak, Ermenistan’ın kaynak elde edebilmesinde rolü olan diasporanın, dış politikada bir dirençlilik faktörü olduğu; diasporanın Ermenistan siyasetindeki rolü, diaspora kaynaklı para transferleri ve DYY üzerinden açıklanacaktır. Beşinci olarak, Ermenistan’ın kaynak elde edebilmesinde işlevsel olan diğer aktör Rusya’nın, ikinci dirençlilik faktörü olduğu; siyaset, ekonomi ve askeri ilişkiler bağlamında ele alınacaktır. Son tahlilde, ülkede kaynak geliştirilmesi ve kullanılmasına dair yeni ve köklü bir strateji söz konusu olmadığından, dış politikada zafiyet ve dirençlilik unsurlarının süreklilik arz etmesinin ve dolayısıyla, mevcut diaspora ve Rusya odaklı dış politika anlayışının devam etmesinin beklendiği ifade edilmektedir.

Küçük Devlet: Kavramsal Evrim ve Tanım

Uluslararası İlişkiler disiplininin çoğunlukla devleti ve gücü merkezde konumlandıran geleneksel teorik yaklaşımlarla evrilmesi; esasen büyük

güçlerin dış politika davranışlarının araştırılmasına ağırlık verilmesi sonucu doğurmuş olsa da, zamanla disiplinde küçük devletlere ilişkin incelemelerin sayısının artması, önceden yeterince önem arz etmediği ön kabulüyle ihmal edilmiş bu alt araştırma alanını disiplinin ontolojisine katmıştır. Küçük devletler konusunun, Plato'ya kadar eskiye dayandırılan düşünürler tarafından ele alındığı, uluslararası ilişkilerde bu konuya yönelik ilginin esasen Avrupa'da İtalyan ve Alman birleşmelerinden önce yer alan prensliklerden kaynaklandığı belirtilmektedir.¹

Neuman ve Gstöhl'ün² ifade ettiği gibi, küçük devletler; “büyük güç” olarak tanımlanan aktörlere referansla, onlar gibi olmayan “küçük güç”ler olarak uluslararası ilişkilerde konumlandırılmış ve 1815 sonrasında 19. yüzyıl boyunca Viyana Kongresi'ndeki muzaffer beş büyük gücün dışında kalan diğer aktörlere matuf bir kategori olarak muamele görmüştür. Yirminci yüzyılda küçük devletlerin sayısında artış gözlenmiştir. 1990 sonrasında büyük güç çatışmasının sona ermesi, küçük devletlerin dış politikalarına ilişkin çalışmaların artmasını kolaylaştırıcı etki sağlamıştır.³ Öte yandan, küçük devletlerde, devlete özgü kimi karakteristik özelliklerin genelleme yapmaya izin veren nitelikte olması, bu tür devletlerin eskiden yalnızca zayıflık sergiledikleri ve uluslararası ilişkiler üzerinde etki sahibi olmadıklarından ziyade, artık bu tür devletlerin bazılarının kısmi de olsa etki sahibi olduklarının gözlenmesi, küçük devletlere ilişkin çalışmaların sayısının artmasını sağlamıştır.⁴ Küçük devlet çalışmalarının kronolojik, teorik ve kapsama dair özet seyri aşağıdaki tabloda⁵ gözlemlenebilmektedir.

1 Der. Otmar Höll, *Small States in Europe and Dependence* (Vienna: Austrian Institute for International Affairs, 1983), 14; William Rappard, “Small States in the League of Nations,” *Political Science Quarterly* 49, no. 4 (December 1934): 544-575; içinde Asbed Kotchikian, *The Dialectics of Small States* (Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008), 13.

2 Iver B. Neumann ve Sieglind Gstöhl, “Introduction: Liliputians in Gulliver's World?,” içinde *Small States in International Relations*, der. Christine Ingebritsen vd. (Seattle: University of Washington Press, Reykjavik: University of Iceland Press, 2006), 4-5.

3 Neumann ve Gstöhl, “Introduction,” 7-16.

4 Mark Bary ve Steve Packer, *Education in Small States: Concepts, Challenges and Strategies* (Oxford, UK: Pergamon Press, 1993), xxiii-xxiv, içinde Kotchikian, *The Dialectics of Small States*, 14.

5 Neumann ve Gstöhl, “Introduction,” 16.

Soğuk Savaş'tan İtibaren Küçük Devlet Çalışmalarının Seyri

Tarihi olaylar	1950'ler-1970'ler: canlılık Soğuk Savaş gerginliği, dekolonizasyon süreciyle birlikte küçük devlet sayısında artış	1980'ler: duraklama ABD hegemonyasının gerileyişi ve küresel karşılıklı bağımlılığın artışı	1990'lar: yeniden canlanma Küreselleşme ve bölgesel entegrasyon; komünist/sosyalist devletlerin dağılmasıyla küçük devlet sayısında artış
Baskın teori	Realizm/Neorealizm	Neorealizm x Neoliberal Kurumsalcılık	Rasyonalizm x Sosyal İnşacılık
Konular, kavramlar	Küçük devlet, yüzölçümü, dış politikası, güvenlik sorunları, küçük ve mikro devletlerin tanımı	Küçük devletler ve ekonomik karşılıklı bağımlılık ile kalkınma konuları	Küreselleşme sürecinde Avrupa entegrasyonunda ve etnik/siyasi çatışmalarda küçük devletler

Küçük devletlere ilişkin araştırmalar zamanla zenginleşse de, sosyal bilimlerde yaklaşık her kavramda olduğu gibi, standart bir tanımın yapılması söz konusu olmamıştır. Kapsayıcı bir tanım sunduğu kabul edilebilecek olan Vital'in,⁶ küçük devletleri bağımsız bir uluslararası rol muhafaza etmede gerekli kaynak ve kapasiteye sahip olmayan devletler olarak nitelemesinin yanında, coğrafi tanımlamalar da mevcuttur: Karayipler'deki eski İngiliz sömürgeleri gibi bir milyondan az nüfusa sahip olan mikro devletler, gelişmiş dünyada yer alan Avusturya, Belçika, Lüksemburg ve İsviçre gibi devletler, sayı bakımından bu iki gruptan daha fazla olan, Asya, Afrika ve Latin Amerika'da yer alan bazı devletler⁷ ve bunlara ek olarak SSCB'den doğmuş bazı devletler.

Küçük devlet tanımlamalarında, yüzölçümü, nüfus, ekonomik ve askeri kapasite düzeyleri sıklıkla başvurulan materyal unsurlardır. Yüzölçümün yalnızca bir algı unsuru olduğu,⁸ küçük yüzölçümü olan devletlerin ekonomik, siyasi vb. açılardan oldukça gelişmiş olduğu durumlarda (ör. İsviçre), söz

6 David Vital, "The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations," içinde *Small States in International Relations*, der. Ingebritsen vd., 80.

7 Jeanne A. K. Hey, "Introducing Small State Foreign Policy," içinde *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*, der. Jeanne A. K. Hey (Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2003), 2.

8 Robert L. Rothstein, *Alliances and Small Powers* (New York: Columbia University Press, 1968).

konusu unsurun küçük devlet tanımlaması yapılmasında belirleyici unsur olmadığı da tartışılmaktadır. GSYİH ile nüfus arasında bağlantı kurarak ekonomik olarak kalkınmış küçük devletlerin 10-15 milyon arasında bir nüfusa ve en az 300 ABD Doları GSYİH'sına sahip olan devletler olduğu, ekonomik olarak kalkınmamış küçük devletlerin ise 20-30 milyon civarında nüfus ile 300 ABD Doları'ndan az GSYİH'ya sahip devletler olduğu da savunulmakta, ancak beş milyondan az nüfus da zaman zaman ölçüt olarak benimsenmektedir.⁹ Ekonomisi zayıf devletlerin, sert ve yumuşak güç kapasitesinin genellikle düşük olması söz konusudur. Handel, küçük devletlere dair materyal güç göstergelerini izleyen tablodaki gibi özetlemektedir.¹⁰

Ölçüt	Küçük devlet
Nüfus	Az
Yüzölçümü	Küçük
Ekonomi	1) Düşük GSYİH 2) Ağır sanayinin/teknoloji sektörlerinin bulunmaması veya düşük düzeyde olması 3) Ürün çeşitliliğinde zayıflık 4) Küçük çaplı iç pazar, ihracat ve ithalatta dış pazarlara muhtaç olma 5) Düşük Ar-Ge faaliyetleri 6) Dış sermayeye yüksek düzeyli bağımlılık
Askeri güç	1) Öz kapasitesiyle dış tehditlere karşı kendini koruyamama; tamamen veya yüksek oranda dış yardıma bağımlı olma 2) Tamamen veya yüksek oranda dışarıdan silah tedarikine bağımlılık

Küçük Devlet Dış Politika Davranışı

Küçük devletlerin dış politika davranışları değişken olmakla birlikte, bazı kalıpları yansıtmalarıyla dikkat çekmektedir. Ağırlıklı olarak bölgesel/ikili ilişkiler üzerinden dış ilişkileri sürdürmek, az sayıda dış politika sorunu ve konularıyla iştigal etmek, istisnalar bulunmakla birlikte dış ilişkilerde askeri güçten ziyade ekonomik ve diplomatik araçları kullanmak, bölgesel ve uluslararası anlaşmalara ve kuruluşlara katılmaya gayret göstermek, büyük bir gücün peşine takılmak (*bandwagoning*) ve tarafsızlık ilan etmenin,¹¹ sık gözlemlenebilen küçük devlet dış politika davranışları olduğuna işaret edilmektedir.

9 Vital, "The Inequality of States," 81.

10 Michael Handel, *Weak States in the International System* (London: F. Cass, 1981), 52-54.

11 Hey, "Introducing Small State Foreign Policy," 5; Giorgi Gvalia et al., "Thinking Outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States," *Security Studies* 22, no. 2 (2013): 105-107.

Sistemik faktörlerin küçük devlet davranışını yoğun olarak etkilediği, ayrıca iç faktörlerden kalkınma düzeyinin güç göstergelerinin etki düzeyini belirlemede etkili olduğu, kalkınma düzeyi düşük olan küçük devletlerin dış yardımlara bağımlı olmalarının gözlemlendiği bilinmektedir.¹² Öte yandan, küçük devletlerin dış politikasında ittifak veya otonomi de seçenekler arasında yer alabilmekte ve bu tür devletler bu iki strateji çerçevesinde kalarak, mevcut ise kendilerine özgü (*niche*) stratejilerle, varsa yumuşak güçle, girişimcilikle ve dahi barışı koruma faaliyetleriyle dış politika sürdürebilmektedirler.¹³ Bir diğer husus ise, küçük devletlerin başka aktörlere karşı dış politikada etki sahibi olma amacıyla, varsa sert/yumuşak güç unsurlarına başvurmalarının, o aktörler belirli alanlarda söz konusu küçük devletin kaynaklarına/varlıklarına kısmen/tamamen bağımlı ise başarılı olmasından bahsedilebileceğidir.¹⁴

Kalkınamamış küçük devletlerin, genellikle patronaj yapıları oluşturma olasılığı yüksek devletler olduğu anlaşılmakta, ayrıca heterojen nüfuslu küçük devletlerde dış politikada bu unsurun devletin bağdaşıklığına olumsuz etkisi olabileceği; sömürge düzeninden çıkmış olan küçük devletlerde kültürel/etnik çeşitliliğin az olmasının ulusal kimlik yapımında ve dış politika yapımında kaynaştırıcı etki yapabileceği ifade edilmektedir.¹⁵

Sistemik faktörlerin küçük devlet davranışını yoğun olarak etkilediği, ayrıca iç faktörlerden kalkınma düzeyinin güç göstergelerinin etki düzeyini belirlemede etkili olduğu, kalkınma düzeyi düşük olan küçük devletlerin dış yardımlara bağımlı olmalarının gözlemlendiği bilinmektedir.

Daha bütüncül olan zafiyet – dirençlilik tartışmaları, küçük devlet dış politikasının anlaşılmasına katkı sağlar niteliktedir. Zafiyet kavramı, yeni uluslararası ekonomik düzen (YUED) tartışması etrafında 1960’larda gelişen bağımlılık söylemiyle eş zamanlı ortaya çıkmış, gelişmemiş güney yarımküre aktörlerinin mevcut Bretton Woods sisteminin getirdiği uluslararası siyasi ve ekonomik düzenin kendi kalkınmalarını engellediği ve değişmesi gerektiği talebi zemininde şekillenmiştir. Bu yaklaşımda küçük devletlerin, küçük

12 Jacqueline Braveboy-Wagner, *Small States in Global Affairs - The Foreign Policies of the Caribbean Community (CARICOM)* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 10-12.

13 Jean-Marc Rickli and Khalid S. Almezaini, “Theories of Small States’ Foreign and Security Policies and the Gulf States,” içinde *The Small Gulf States: Foreign and Security Policies Before and After the Arab Spring*, der. Khalid S. Almezaini ve Jean-Marc Rickli (Oxon: Routledge, 2017), 14-16.

14 Jacqueline Braveboy-Wagner, “Opportunities and Limitations of the Exercise of Foreign Policy Power by a Very Small State: The Case of Trinidad and Tobago,” *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 3 (2010): 413.

15 Bill Chou, “Perceived Threats and Governing Capacity: Building National Identities in Post-Colonial Singapore and Macao,” *African and Asian Studies* 13, no. 1-2 (2014): 149-150, 160-161.

oldukları için çeşitli güç göstergeleri bakımından zayıf oldukları kabul edilmiş; ancak 1990'lardan itibaren küçük devletlerin şayet mevcutsa kendilerine özgü strateji ve kaynaklar sayesinde kalkınma sağlayabilecekleri savı zemininde şekillenen dirençlilik tartışmaları başlamıştır. Artık küçük devletlerin tümünü zayıf olarak nitelendirmenin mümkün olmadığı kabul edilmiş; diğer taraftan da "Liliputluların birleşmesi" ile ortaya çıkabilecek bir "küçüklerin (büyük devletler üzerindeki) zulmü"nden de bahsetmenin gerçeğe uzak olduğu vurgulanmıştır.¹⁶ Dirençlilik tartışmaları ise, küçük devletlerin zafiyetle başa çıkmada kimi stratejilere başvurmalarıyla, "önemsiz olmanın önemi" ya da "güçsüz olmanın gücü"ne inançla, küçük devlet olmaktan fayda sağlayabildiklerine işaret etmektedir. Örneğin, tercihli ticaret anlaşmaları, para transferleri çekme ve rant arayışı stratejileri ile olduğu kadar; dış aktörleri askeri üslerden yararlandırma, iş insanlarının yatırımını kolaylaştırma ve çekme amacıyla pasaport satma, güven fonları kurma gibi stratejilere başvurarak nisbi dirençlilik sağlayan küçük devletler bulunmaktadır.¹⁷

Söz konusu tartışmada, başat aktörlerin dış politikada belirgin gözlemlenen güç ve etki kullanabilme yetisiyle dikkat çektiği; güç göstergeleri bakımından küçük devletlerin dış politika otonomi düzeyleri düşük olduğundan, uluslararası güç dengesinden orantısız etkilendiği, zira bu tür devletlerin düşman devletlere karşı bir korunma ihtiyacı içinde olduğu; diğer bir ifadeyle, zafiyet sergilediği öne sürülmektedir. Ancak, küçük devletlerin daima başat aktörlerin tahakkümü/etkisi altında olmayabileceği ve dış politikada kısmen de olsa dirençliliği sağlayabilecek, zafiyet düzeylerini azaltabilecek daimi/dönemsel unsurların olabildiği de tartışılmaktadır. Kaynak sahibi olmak ve kullanmak ile kalkınmışlık gibi unsurların zafiyeti azaltıcı unsurlar olduğu kabul edilmektedir.¹⁸

Ermenistan Dış Politikası

Bu altyapı üzerine değerlendirildiğinde, çalışma konusu olan Ermenistan, yaklaşık 30.000 km²'lik yüzölçümü, üç milyonluk nüfusu, düşük GSYİH (11,5

16 Andrew F. Cooper ve Timothy M. Shaw, "The Diplomacies of Small States at the Start of the Twenty-first Century: How Vulnerable? How Resilient?," içinde *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, der. Andrew F. Cooper ve Timothy M. Shaw (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009), 5-6; Godfrey Baldacchino, "Thucydides or Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy," içinde Cooper ve Shaw, *The Diplomacies of Small States*, 21-40.

17 Naren Prasad, "Small but Smart: Small States in the Global System," içinde Cooper ve Shaw, *The Diplomacies of Small States*, 42, 48-60.

18 Babak Mohammadzadeh, "Status and Foreign Policy Change in Small States: Qatar's Emergence in Perspective," *The International Spectator* 52, no. 2 (2017): 21-22, 24.

milyar Dolar)¹⁹ yansıtması ve ağır sanayi sektörlerinin bulunmaması bakımından olduğu kadar; ürün çeşitliliği, ticaret, Ar-Ge, dış sermayeye duyulan ihtiyaç ile hami devlet Rusya'ya askeri bağımlılık bakımından küçük devlet olarak tanımlanmaktadır. Dış politikasında belirgin bir yumuşak güç unsurunun bulunmadığı Ermenistan, ağırlıklı olarak ikili ilişkilerde Rusya ile (ve çalışma kapsamında olmayan ABD, AB, İran gibi aktörlerle) ikili ve bölgesel bağlara sahip olan bir aktördür. Dış politikada nispeten az sayıda temel sorun ve konuyla (soykırım iddiaları, Türkiye'yle ilişkiler ve Karabağ) iştigal etmekte, Karabağ'la bağlantılı olarak zaman zaman askeri, çoğunlukla siyasi ve diplomatik araçları kullanmakta, büyük güç Rusya'nın peşine takılmayla ve onun öncülüğünü yaptığı yapılara katılmakla karakterize olan bir dış politika sergilemektedir. Kalkınma düzeyi düşük olduğundan, para transferlerine ve yabancı yatırımlarına muhtaçken; ekonomide olağan dışı bir ivme sağlayabilecek kendine özgü bir (*niche*) stratejiye henüz ulaşmadığı bilinmektedir. Rusya'nın Yakın Çevre'de kalan Güney Kafkasya'da nüfus alanını koruma stratejisi bağlamında ihtiyaç duyduğu materyal imkânları sunması nedeniyle, Rusya'yla ilişkilerinden fayda sağlamaktadır. Yaklaşık % 98'lik oranda homojen bir etnik yapısı olduğundan, devletin etnik/kültürel bağdaşıklık sorunu bulunmamakta; ekonomik-siyasi patronaj yapısı nedeniyle gelirlerin büyük kısmı küçük bir yönetici seçkinler grubunun kontrolünde bulunmaktadır. Kalkınma için gerekli kaynağın bulunmamasının ortaya koyduğu otonom dış politika zafiyetini, nisbi dirençlilik sağlayan (ağırlıklı olarak Rusya kaynaklı) diasporadan ve hami devlet Rusya'dan elde ettiği türlü kaynak ve yardımlarla hafifletmeye çalışmaktadır. Bu zeminde, izleyen bölümlerde, Ermenistan'ın dış politikasını şekillendirdiği değerlendirilen zafiyet faktörü olan kaynak elde etme ve dirençlilik faktörleri olan diaspora ve Rusya bağlantıları ele alınacaktır.

Zafiyet Faktörü: Kaynak Elde Ed(emey)en Devlet

Devletlerin dış politika davranışlarının açıklanabilmesinde bir Neoklasik Realizm (NKR) savı olan "kaynak elde edebilen devlet" tartışması,²⁰ bir devletin ulusal kaynaklarından faydalanabilme kapasitesi unsuru üzerinden devletin dış politikada ne düzeyde etki sahibi olabileceğini incelemektedir. Söz konusu sav, büyük ve yayılmacı güç haline gelme sürecinde savaşa hazırlanan devletlerin çeşitli sermayelerini ve potansiyellerini seferberlik veya zorlamayla,

19 "Armenia Country Overview," World Bank, erişim 28 Ekim 2018, <http://www.worldbank.org/en/country/armenia/overview>.

20 Jeffrey W. Taliaferro, "Neoclassical Realism and Resource Extraction: State Building for Future War," içinde *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, der. Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman ve Jeffrey W. Taliaferro (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 194-226.

askeri ve ekonomik kapasite geliştirme ve ulusal kaynak elde etme süreçlerini açıkladığı ölçüde; küçük ve zayıf devletlerin sermaye ve potansiyellerinin olmaması ve/veya bunları kullanamaması ve kaynak elde edememesi nedeniyle dış politikalarında otonomi sağlayamamalarının anlaşılmasında da önemli katkı sunma potansiyeline sahiptir.²¹

Söz konusu savda, bağıl güç ve coğrafyadan kaynaklanan dış tehdit/zafiyet düzeyinin (sistemik faktör) bağımsız değişken olduğu; (ara değişken) iç faktörlerin filtresinden geçtiği ve dış politika kararıyla (bağımlı değişken) sonuçlandığı savunulmaktadır.²² Devletin kaynak elde etme kapasitesi ile çeşitli alanlarda zafiyet düzeyleri temel alınarak ne tür dış politika kararları alabileceği tartışılmaktadır.²³ Öne sürülen olasılıklardan, devletin ülkesinden düşük kaynak elde etme kapasitesine sahip olması ve uluslararası zafiyet sergilemesinin, en azından kısa erimde sistemin başarılı devletlerinin politikalarını taklit edememekle sonuçlanabileceği ifade edilmektedir.²⁴ Savda, ilgili devletin ayrışma yaşamadığı ve liderlerinin diğer devletlerin amaç ve niyetlerini hesaplayarak yaptıkları değerlendirmeler temelinde dış politika yürüttükleri varsayımı bulunmaktadır.²⁵ Küçük ve zayıf devletlerin, kaynak elde etmede büyük ve güçlü devletlere oranla başarı sicillerinin düşüklük sergilemesinin yüksek olasılık; dolayısıyla otonom dış politikalarının olmasının düşük olasılık olduğu kabul edilmektedir.²⁶ Bu koşullarda bu tür devletlerin, mevcut dış politika stratejilerini devam ettirmesi veya daha da pekiştirmesi beklentisi bulunmaktadır.²⁷

Bir devletin kaynak elde edebilen devlet olup olmadığının anlaşılması, başka unsurlar yanı sıra, öncelikle o devlete dair ekonomik ve finansal verilerin incelenmesiyle mümkün olmaktadır. Bu bağlamda ilk göze çarpan unsurlardan olan ticarete, çalışma konusu Ermenistan'ın en önemli ihraç kalemlerinin, bakır cevheri ve konsantreleri (586.8 milyon Dolar), tütün ürünleri (242.3

21 Randall L. Schweller, *Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006), Gideon Rose, "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy," *World Politics* 51 (October 1998): 144-172; Fareed Zakaria, *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998); Thomas J. Christensen, *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, and Sino-American Conflict, 1947-1958* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996); Steven E. Lobell, *The Challenge of Hegemony: Grand Strategy, Trade, and Domestic Politics* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005).

22 Taliaferro, "Neoclassical Realism," 214.

23 Taliaferro, "Neoclassical Realism," 197.

24 Taliaferro, "Neoclassical Realism," 197.

25 Jeffrey W. Taliaferro, "State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource-Extractive State", *Security Studies* 15, no. 3 (2006): 486.

26 Taliaferro, "State Building for Future Wars," 488.

27 Taliaferro, "State Building for Future Wars," 491.

milyon Dolar), alkollü içecekler (207.5 milyon Dolar), altın (147 milyon Dolar) ve alüminyumdan müteşekkil olduğu anlaşılakta (100.9 milyon Dolar); gelişmiş ağır sanayi ve teknoloji sektörlerinden ya da önemli zenginlik kaynağı olan petrol veya doğal gaz varlığından bahsedilememektedir.²⁸ Tabloda görüldüğü üzere, Dünya Bankası'nın genel kalkınmışlık düzeyi göstergelerinde Ermenistan'a dair veriler, bağımsızlıktan bu yana anlamlı ve sürdürülebilir bir kalkınma düzeyinden bahsedilmesini mümkün kılmamaktadır.²⁹ Ermenistan, Dünya Bankası 2017 yılı GSYİH verilerine göre dünya ekonomileri listesinde 133. sırada yer almaktadır.³⁰

28 Daniel Workman, "Armenia's Top 10 Exports," erişim 4 Ekim 2018, <http://www.worldstopexports.com/armenias-top-10-exports/>.

29 Country Profile, "World Development Indicators," World Bank, erişim 4 Ekim 2018, [Databank.worldbank.org/data/views/Ajaxdownload/FiledownloadHandler.ashx?filename=Armenia.pdf&filetype=pdf&print=y](http://databank.worldbank.org/data/views/Ajaxdownload/FiledownloadHandler.ashx?filename=Armenia.pdf&filetype=pdf&print=y). Ayrıca, bkz. "Armenia," Trading Economics, erişim 14 Ekim, 2018, <https://tradingeconomics.com/analytics/indicators.aspx>.

30 "Gross Domestic Product 2017," World Bank, erişim 7 Ekim 2018, <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>.

F. Didem EKİNCİ

Gösterge	1990	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
GSYİH (ABD ()	2256838 858	1911563 665	1,17E 10	8,65E 09	9,26E 09	1,01E 10	1,06E 10	1,11E 10	1,16E 10	1,06E 10	1,05E 10	1,15E 10
GSYİH büyüme (() yillik)	..	5,89999 9999	6,9	-14,15	2,2	4,7	7,2	3,3	3,6	3,2	0,2	7,5
Enflasyon, GSYİH deflatörü (() yillik)	..	- 1,37367 5994	5,9895 62	2,5569 35	7,7687 15	4,2815 5	5,3458 04	3,3668 25	2,3091 82	1,2139 1	0,2685 75	2,2315 66
Tarım, ormancılık, ve balıkçılık, katma değer (% GSYİH)	15,9809 1831	23,2134 7903	16,308 45	16,911 8	16,999 15	20,325 35	17,912 68	18,434 76	18,072 04	17,223 12	16,390 47	14,937 98
Sanayi (inşaat dahil), katma değer (() GSYİH)	47,7837 4081	35,4205 7926	38,601 37	32,015 51	32,865 72	30,145 7	27,827 09	26,709 05	25,270 53	25,708 7	25,577 13	25,291 31
Mal ve hizmet ihracatı (() GSYİH)	35,0029 8151	23,3752 7851	15,047 1	15,474 47	20,830 09	23,756 85	27,566 72	28,359 13	28,565 14	29,728	33,148	38,053 97
Mal ve hizmet ithalatı (() GSYİH)	46,3327 3703	50,5432 8924	40,655 76	43,004 4	45,317 19	47,354 01	48,400 02	48,197 07	47,046 55	41,865 27	42,769 88	50,399 51
Gayri safi sermaye oluşumu (() GSYİH)	47,1476 8436	18,6435 8184	40,871 14	34,669 71	32,869 23	27,280 64	25,327 91	22,263 53	20,871 87	20,730 53	18,015 51	19,027 55
Gelirler, hibeler hariç (% GSYİH)	22,860 29	22,253 25	22,647 95	22,726 43	22,597 8	..	24,514 56	23,092 49	22,834 73	..
Vergi gelirleri (() GSYİH)	17,321 76	16,505 86	17,070 05	17,219 42	17,491 64	..	21,599 17	20,931 22	21,277 38	..
Askeri harcama (() GSYİH)	..	3,56002 4873	3,3955 79	4,1570 5	4,2656 46	3,8539 46	3,5837 66	3,9972 45	3,9433 78	4,2392 26	4,0802 27	3,9680 39
Yüksek teknoloji ihracatı (() sanayi ürünleri ihracatı)	..	4,72662 7319	1,4058 82	2,1818 99	1,8486 59	2,5983 62	2,6494 12	2,8831 5	2,7003 32	5,2742 77	5,9386 09	..

Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği

Mal ticareti (% GSYİH)	..	61,5203 1561	47,018 36	46,615 74	51,772 81	54,028 2	53,123 93	53,560 39	50,998 69	44,768 51	48,028 88	55,698 43
Dış borç stoku, total (DOD, mevcut ABD (0	1009643 000	3,61E 09	4,93E 09	6,3E 09	7,41E 09	7,64E 09	8,68E 09	8,55E 09	8,93E 09	9,95E 09	..
Total borç yönetimi ((mal, hizmet ve birincil gelir dağılımı)	..	9,10900 4639	11,981 61	17,405 19	29,738 64	24,584	29,153 51	46,373 7	31,684 76	38,688 78	34,081	..
Net göç	- 30535	- 24989
Gelen kişisel para transferleri(mevcut ABD (..	1821600 00	1,9E 09	1,44E 09	1,67E 09	1,8E 09	1,91E 09	2,19E 09	2,08E 09	1,49E 09	1,38E 09	1,54E 09
DYY, net akışlar (ödemeler dengesi, mevcut ABD (..	1041885 00	9,44E 08	7,6E 08	5,29E 08	6,53E 08	4,97E 08	3,46E 08	4,04E 08	1,78E 08	3,38E 08	2,46E 08
Net resmi kalkınma yardımı ve gelen resmi yardım (mevcut ABD (..	2158900 00	3,04E 08	5,26E 08	3,43E 08	3,96E 08	2,71E 08	2,8E 08	2,67E 08	3,47E 08	3,27E 08	..
Ulusal yoksulluk sınırlarında yoksul nüfus sayım oranı ((nüfus)	27,6	34,1	35,8	35	32,4	32	30	29,8	29,4	..
Günlük 1.90 ABD \$ sınırı üzerinden yoksulluk nüfus sayımı (2011 PPP) ((nüfus)	1,4	1,9	1,9	2,2	1,6	2,2	2,3	1,9	1,8	..

Ermenistan’da orta düzeyde enflasyon ve yavaş da olsa 1990’lara kıyasla ilerleme kaydetmiş bir iş ortamı bulunmasına karşın; basit mallara ve gıda ürünlerine odaklı, gelişmemiş ekonomik altyapı, Rusya’nın ekonomik ve finansal düzenine yüksek düzeyli bağımlılık, durağan finansal durum, 2008’den bu yana görülen yüksek cari açık, dış borç ve döviz kuru hassasiyetinin, ekonomide diğer faktörler yanı sıra zafiyet yarattığı; dikkat çeken ilk saptamalardır. 2008 yılından sonraki bazı göstergelerdeki gerilemenin

sebebi 2008 küresel finans kriziyken, 2014 sonrası gerilemenin sebebinin Rusya’da yaşanan ekonomi ve finans krizinin doğrudan Ermenistan üzerindeki etkisi olduğu görülmektedir.³¹ Tablodaki her bir gösterge üzerinden, Ermenistan’ın kalkınma düzeyinin bağımsızlıktan bu yana belirgin bir iyileşme sergilemediği, bazı göstergelerin istatistiğinin dahi temin edilmediği, düşük düzeyli de olsa iyileşme/gelişme söz konusu olduğunda süreklilik sağlanamadığı sonucu çıkmaktadır.

Kaynak elde edebilen devlet savının değerlendirilebilmesinde bir diğer unsur, öz yeterlilik göstergesi olan askeri kapasite oluşumu ve kullanımınıdır. Aşağıdaki üç tabloda, Ermenistan’ın yıllık askeri harcamaları ABD (milyon) Doları üzerinden görülebilmektedir.³²

1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
-	-	-	-	134.7	49.7	-	123	106	135

1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
133	143	145	141	139	160	177	216	255	299	347

2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017 sonrası
362	378	347	355	400	406	439	431	437	444

Yine kaynak elde edebilen devlet bağlamında değerlendirildiğinde, total işgücünde askeri personel oranının yeterli düzeyde olmadığı görülmekte, ancak Rus askeri desteği söz konusu olduğundan, bu hususun askeri yeterlilikte bir sorun teşkil etmeyebileceği yorumu yapılabilmektedir. Total işgücünde askeri personel oranını yansıtan verilere yıllara göre göz atıldığında, oranın 1992’de % 1,4, 1993’te % 1,5, 1994’te % 3,5, 1995’te % 4,7, 1996’da % 4,5, 1997’de % 4,7, 1998’de % 4,2, 1999’da % 4,2, 2000’de % 3,3, 2001’de % 3,3, 2002’de % 3,5, 2003’te % 3,5, 2004’te % 3,8, 2005’te % 3,8, 2006’da % 3,6, 2007’de % 3,2, 2008’de % 3,2, 2009’da % 4,2, 2010’da % 4, 2011’de % 4, 2012’de % 3,5, 2013’te % 3,5, 2014’te % 3,5, 2015’te % 3,5 ve 2016’da % 3,5 olduğu ve 1993 sonrası artışın Karabağ Savaşı’ndan kaynaklandığı görülmektedir.³³

31 Ara Stepanyan vd., *The Spillover Effects of Russia’s Economic Slowdown on Neighboring Countries*, erişim 11 Ekim, 2018, file:///C:/Users/USER/Downloads/_eur1501med.pdf (2015).

32 SIPRI Military Expenditure Database, erişim 7 Ekim 2018, <https://www.sipri.org/databases/milex>.

33 “Armed Forces Personnel (% of Total Labor Force)”, World Bank, erişim 14 Ekim 2018, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.TF.ZS?locations=AM>.

Ayrıca, kaynak elde edebilen devletlerde, yerleşik ve etkin işgücü kalkınma için oldukça önemli bir unsurdur. Ermenistan’da ilgili unsura dair göstergeler, Dünya Bankası’nın detaylı kategorizasyonunun yansıttığı üzere, yerleşik veya gelişmiş olarak nitelendirilememektedir. Öyle ki, Dünya Bankası’nın, durgun (1), yeni gelişen (2), yerleşik (3) ve gelişmiş (4) derecelendirmesi kapsamında, Ermenistan’da 2017 yılı sonunda % 17’si işsiz olmak üzere toplamda 1.409.658 olduğu kaydedilen (çalışan ve çalışmayanlardan oluşan) işgücü; stratejik çerçeve, stratejik yön belirleme, birimler arası kritik koordinasyonu güçlendirme, sistem denetimi, ilgili ve güvenilir standartlar temin etme, beceri edinmede yöntem çeşitlendirmesi, hizmet sunma, eğitim sunmada çeşitlilik ve mükemmeliyeti sağlama, kamu eğitim programlarında uygunluğu/uyumu güçlendirme boyutlarında “yeni gelişen (2)”; talep güdümlü yaklaşımı güçlendirme, sistem uyumlaştırması ve fon sağlamada etkinlik ve eşitlik temini boyutlarında ise “durgun (1)” olarak derecelendirilmiştir.³⁴

Yaklaşık üç milyonluk nüfus içindeki işgücünde tarım sektöründeki işgücü oransal olarak başı çekmekte (yaklaşık % 37), bunu ticaret ve eğitim sektörlerinin izlemektedir. İstihdam düzeylerinin yeterli olmadığı ülkede, çalışanların çoğunlukla düşük verimlilik ve düşük maaşların olduğu sektörlerde çalıştığı, yüksek verimlilik ve yüksek maaşların olduğu sektörlerin ise dar olduğu kaydedilmektedir. Beşeri sermayenin, bir toplumdaki işgücünün ekonomik değerler ve varlıklar yaratma sürecine katılma kapasitesinin düzeyini gösteren kavram olduğundan hareket edildiğinde; ancak etkili yatırımlarla insan kaynaklarının beşeri sermaye yaratan değerlere dönüştürülebileceğinden söz edilebilmektedir. Beşeri sermayeye dair verileri yansıtan Birleşmiş Milletler (BM) 2017 İnsani Kalkınma Endeksi’nde, Ermenistan 189 ülke arasında 83. sırada yer almaktadır.³⁵

Söz konusu veriler, Ermenistan bağlamı olarak kaynak elde eden devlet savı zemininde nasıl değerlendirilebilir? Ermenistan’ın ilk dönemlerine denk gelen Karabağ Savaşı öncesinde ve süresince ekonomik ve askeri stratejilerin, daha önce bahsedilmiş olan, savaşa hazırlanan devletin zorlama ve seferberlikle –

Ermenistan’ın ilk dönemlerine denk gelen Karabağ Savaşı öncesinde ve süresince ekonomik ve askeri stratejilerin, daha önce bahsedilmiş olan, savaşa hazırlanan devletin zorlama ve seferberlikle – elbette büyük güç düzeyinde olmamakla birlikte- kaynak elde etme ve kullanma uygulamalarına örnek teşkil ettiği belirtilebilir.

34 “Armenia Labor Force”, Trading Economics, erişim 14 Ekim 2018, <https://tradingeconomics.com/armenia/labor-force-total-wb-data.html>.

35 “Armenia Economic Report”, Economic Development and Research Center, erişim 14 Ekim 2018, <http://www.edrc.am/news-events/events-news/271-26-12-2013-armenia-economic-report-2013>.

elbette büyük güç düzeyinde olmamakla birlikte- kaynak elde etme ve kullanma uygulamalarına örnek teşkil ettiği belirtilebilir. Tilly'nin³⁶ savaşın devleti "doğurduğu" ve devletin doğuşunda askeri seferberliğin ve finansal kaynakların baskın bir grup tarafından zorlama ve seferberlikle kontrol edildiği savı bağlamında olduğu gibi; Karabağ Savaşı'nın Ermenistan devletini "doğurduğu", savaş sonrasında da ortaya çıkan devlette güç ve kaynakların (Karabağ klanı olarak bilinen) bir seçkinler grubunun tekeline alındığı bilinmektedir.³⁷ Neredeyse çökmüş bir ekonomi, ihraç edilebilecek hammadde kıtlığı, denize açılımın bulunmaması ve iki sınırın kapalı olması gibi olumsuzluklar karşısında, bu savaşı finanse eden kaynakların nereden elde edildiği sorusuna; ordunun organize olması ve silah temin edilmesi konularında yeterli veri olmamakla birlikte, Sovyet döneminden kalmış 7. birlikten teçhizat devralındığı, diasporanın askeri yardım sağladığı, Savunma Bakanlığı'nın savaş boyunca tüm devlet gelirlerini alan ve bütçe, personel sayısı ve program hususlarında baskın birim olduğu, otellerden gelen gelirlerin Karabağ'a nakledildiği gibi bilgiler mevcuttur.³⁸

Askeri teçhizatın –kısmen- dağılan Sovyet Ordusu'ndan kaldığı ancak bunun üç yıl süren savaş için yeterli olmadığı, Ermeni savaşan gruplar Karabağ'a girdikten sonra kısmen Azerbaycan Ordusu'ndan ele geçirildiği, finansal durum nedeniyle silah satın almanın mümkün olmadığı ve Rusya'dan 1993'te düşük fiyata (veya bedava) silah alındığı da bilgi dâhilindedir.³⁹ Bu koşullar, Ermenistan'ın küçük devlet olarak Rusya'ya olan askeri bağımlılığının 1992'de başlayarak artarak devam etmesi, Rusya'nın ve diasporanın, yeterli kaynakları olmayan; buna rağmen zorlama ve seferberlikte otonomisini sağlamaya çalışan Ermenistan için askeri ve ekonomik kaynak olması sonucunu doğurmuştur. Savaştan sonra, ülkenin kaynaklarının küçük bir seçkinler grubu ve –patronaj anlayışını⁴⁰ yansıtan- onların etrafındaki grupların elinde toplanmış olmasında değişiklik söz konusu değildir.

36 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990* (Cambridge: Basil Blackwell Ltd., 1990); Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," içinde *Bringing the State Back In*, der. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 169-191; Taline Papazian, "State at War, State in War: The Nagorno-Karabakh Conflict and State-Making in Armenia 1991-1995," *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* 8, (2008), erişim 13 Ekim 2018, <https://journals.openedition.org/pipss/1623#bodyftn3>.

37 Papazian, "State at War,".

38 Papazian, "State at War,"; Yeghia Tashjian, "How Armenia Lost its Track Towards Sustainable Development," erişim 14 Ekim 2018, <https://www.evnreport.com/economy/how-armenia-lost-its-track-towards-sustainable-development>.

39 Papazian, "State at War,".

40 Irina Ghaplanyan, *Post-Soviet Armenia: The New National Elite and the New National Narrative* (New York: Routledge, 2018); Christoph H. Stefes, "Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law," (2005) içinde *The State of Law in the South Caucasus*, der. Christopher P. M. Waters (London: Palgrave Macmillan, 2018).

Mevcut verilerin devletin kaynak elde etme ve kullanma kapasitesinin düşük ve diasporayla Rusya'ya bağımlı olduğunu yansıttığına; devletin kullanıp ekonomik ve askeri varlığa dönüştürebileceği, zengin ve sürdürülebilir bir ekonomik ve beşeri altyapısının bulunmadığına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Brawley'in⁴¹ belirttiği üzere kalkınma düzeyi düşük olan küçük devletlerin dış politikalarını; sistemdeki güç dağılımı, bir tehdide tepki verebilme süresi ile ulusal ekonomik/finansal kaynakların askeri kapasiteye dönüştürülme hızının şekillendireceği kabul edildiğinde, Ermenistan'ın sahip olduğu bağıl gücü oranında küçük devlet olarak, dış tehditlere karşı ekonomik ve finansal kapasitesi nedeniyle tek başına karşılık verme süresinin uzun olduğu ve öz ekonomik kaynaklarının askeri kapasiteye dönüştürülme hızının düşük olduğu veya hiç olmadığı sonucu doğmaktadır. Ermenistan'ın, kalkınma unsuru olabilecek temel kaynaklarının bulunmamasından (ve bunları kullanamamasından) dolayı devletin kaynak elde etme kapasitesinin düşük olduğu ve sistemdeki başarılı devletlerin dış politikalarını taklit edemediği, mevcut dış politika stratejilerini devam ettirmesinin yüksek olasılık olduğu ifade edilmelidir. Buna göre, Ermenistan'ın dış politikasında, kaynak elde etmede etkili rolü olan diaspora ve Rusya bağlantılarının devam etmesi/pekişmesi beklenmelidir.

Dirençlilik Faktörü: Diaspora

Yukarıda yer verilen, küçük devletlerin başvurabildiği dirençlilik sağlama stratejileri genellikle bilinen stratejilerken, küçük bir devletin diasporasının, o devleti kısmen de olsa kaynak elde edebilen devlet haline getirmede ve dış politikada otonom olmasını sağlamada bir rolünün olup olmadığı, varsa ne düzeyde etki sahibi olabileceği, fazla araştırılmamış bir konudur. Çalışmanın temelindeki kaynak elde eden devlet savı gibi, bu savın anlaşılmasıyla bağlı diaspora kavramı da, Neoklasik Realizm çerçevesinde alakaya mazhardır. Neoklasik Realizm, dış politika davranışını açıklamada sistemik faktörlerden öteye uzanıp gerek sistemik, gerekse birim düzeyli faktörlerin etkileşimine odaklandığından; diasporanın, bir sistemik faktör olarak yorumlandığında, çalışmada öne sürüldüğü üzere bağı olan anavatan devletin dış politika davranışını şekillendirdiği; ayrıca birim düzeyli bir faktör olarak yorumlandığında, diasporanın bulunduğu devletin dış politika davranışını da etkilediği, teori kapsamında karşılık bulan savlardır.⁴² İzleyen bölümlerde önce

41 Mark R. Brawley, *Political Economy and Grand Strategy: A Neoclassical Realist View* (Oxon: Routledge, 2010), 12-13.

42 Dolayısıyla, anılan teorinin bu hususta, diasporayı safi devlet dışı aktör olarak değerlendiren ve diasporanın gücünün ulusal güç kapasitesine dönüştürülemeyeceğini savunan Liberal yaklaşımla ayrıştığı ek not olarak belirtilmelidir. Ayrıca, İnşacılık'ta diasporanın temsil ettiği kimliğin önemli olduğu ve bu kimliğin daima vatandaşlı olunan ülkenin kimliğini yansıtmayabileceğinin savunulduğu

diaspora kavramına ve anavatan olan devletle ilişkilerine yer verilecek, ardından diasporanın Ermenistan'ın kaynak elde etmesinde katkısı ele alınacaktır.

Diasporalar, gerek kendi perspektiflerinden gerekse anavatan perspektifinden ortak hafızada birlik olduklarına dair inanç çerçevesinde, kimliklerinin korunmasına büyük önem atfeden gruplardır. Kimliklerinin korunmasına uluslararası düzeyde dikkat çekmek suretiyle, buldukları devletlerin ve anavatan devletin dış politikasında etkili olabilirler. Diasporalar, anavatan küçük bir devletse, o devletin dış politikasında güçlü etki sahibi olabilir ve anavatan-diaspora ilişkilerindeki dengede, diasporanın daha güçlü olması sonucunu doğuracak değişiklikler yaratabilir.⁴³ Diğer taraftan, anavatanın dış politikasında diasporanın yeri ve önemi, anavatanındaki karar alıcıların diasporaya ilişkin konu ve sorunlara yönelik ilgi düzeyiyle olduğu kadar, aynı karar alıcıların diasporanın bulunduğu devletlere yönelik dış politikalarının niteliğiyle de şekillenmesi beklenmelidir.⁴⁴ Kaynak elde edebilen küçük devlet konumuna gelip dış politikada otonomi sağlamada; küçük devletin diasporasının, anavatanın ekonomisinin gelişmesinde üstlenebileceği rolün önemi aşikârdır. Bu perspektiften, önce diasporanın Ermenistan'la ilişkilerinin oldukça eski ve güçlü olduğu anlaşılan tarihsel oluşum sürecinin sunulması, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Ermeni ulusunun tarihinin, bir göçler tarihi olduğu; Antik dönemlerden 20. yüzyıla uzanan erimde, Ermenilerin eski Mısır, Yunan, Roma, Pers ve Bizans imparatorluklarından, Avrupa, Amerika ve Rusya'ya uzanan coğrafyalara yerleştiği bilinmektedir. Yirminci yüzyılda, ikinci göç dalgası 1915'te Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin bir kısmının Kafkasya, Orta Doğu, Avrupa, Rusya, Afrika, ABD, Kanada ve Latin Amerika'ya yerleşerek oluşturdukları diasporayı doğurmuştur. Soğuk Savaş'ta gerçekleşen üçüncü dalgada, SSCB'nin Fransa, Orta Doğu ve İran'daki Ermenilerin Ermenistan'a yerleşmelerini sağlamak amacı doğrultusunda, yaklaşık 100.000 kişi Ermenistan'a yerleşmiştir. Ancak SSCB'deki ekonomik sorunlardan dolayı, 1970 sonrasında ayrı bir göç dalgası gözlenmiştir. 1980'lerin sonunda Karabağ sorunu ve ülkenin güneyindeki

bilinmektedir. Neoklasik Realizm'de ise, sistemik faktörlerin, ara değişkenlerden olan dış politika karar alıcılarının (*foreign policy executives/FPE*) algısıyla şekillendiği ve onların filtresinden geçerek dış politika davranışıyla sonuçlandığı hatırlanacak olursa, çalışma konusu devlet özelinde karar alıcılarının algısında diasporanın önemli, daim ve vazgeçilmez yeri olduğu ve olumlu bir kimlik algısının bulunduğu belirtilmelidir. Bu cümleden olarak, Neoklasik Realizm'in bu kısa bilgi ile dahi, diasporanın dış politikadaki yerinin incelenmesinde yerleşik bir zemin sunduğu hususu hatırd tutulmalıdır. Neoklasik Realist çerçevede diasporanın dış politika davranışını şekillendirmesiyle ilgili olarak örneğin, bkz. Esmira Jafarova, *Conflict Resolution in South Caucasus* (Lanham: Lexington Books, 2015), 123-142.

43 Yossi Shain, *Kinship and Diasporas in International Affairs* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007), 128-129, 142-143.

44 Charles King ve Neil J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia," *International Security* 24, no. 3 (1999-2000): 134.

deprem de dışarıya göçü tetikleyici etki yapmıştır. Aynı dönemdeki Arap-İsrail sorunu ve İran'daki gelişmeler nedeniyle, bu bölgelerdeki Ermeniler Avrupa'ya göç etmiştir. Enerji tedarikindeki sorunlar, yine Karabağ sorunu ve ekonomik durum 1991'de, Avrupa, ABD ve Rusya'ya olmak üzere, bir diğer göç dalgasına neden olmuştur. 1991 sonrasında ilk üç yılda yaklaşık olarak 600.000'den fazla kişinin göç ettiği kaydedilmektedir. 2008 devlet başkanlığı seçimlerinden sonra, sonuçlardan memnun olmayan kesimler, siyasi ve ekonomik nedenlerle göçü tercih etmiştir.⁴⁵

Bunun sonucu olarak, Ermenistan diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine kıyasla en kalabalık diasporası olan devlettir. Siyaseten en aktif diaspora ABD'deki diaspora olup; Rusya'daki diaspora, Ermenistan'la doğrudan temas kurma imkanlarının daha fazla olmasının, Ermenistan'daki ekonomik ve siyasi konjonktürü iyi bilmelerinin ve kısmen 1922'den sonraki dönemde oluştuğu varsayılan üst kimlik ve vatandaşlık bilincinin etkisiyle siyasi lobicilikten nispeten uzaktır. Diasporanın sekiz-on milyon civarında olduğu, bunun yaklaşık 2.3 milyonunun Rusya'da, yaklaşık 1.5 milyonunun ABD'de, 400.000 kadarının Fransa'da, 230.000 kadarının Lübnan'da, geri kalan kısmının Ukrayna, Suriye, Arjantin, Polonya, Türkiye ve Kanada'da olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁶

Bu betimleyici altyapı üzerine, önceki bölümde Ermenistan'ın, kaynak elde edebilen ve kullanabilen bir devlet olmadığından dolayı dış politikada otonomisinin düşük olduğu ve zafiyet sergilediği belirtildiği ölçüde; devletin sahip olduğu vazgeçilmez diaspora unsurunun Ermenistan'la bağlantılı ekonomik faaliyetlerinden dolayı, kaynak elde edebilen devlet olabilmeye dış politikada kısmi dirençlilik unsuru olduğu değerlendirilmektedir. Siyaset, para transferleri, DYY ve diaspora bağlantılı sektörler, diasporanın belirgin etkisinin olduğu alanlardır.

Siyasette Diaspora

Bu kapsamda belirtilmesi gereken ilk husus, bazı diaspora önde gelenlerinin, erken devlet inşası dönemlerinde ivedilikle Ermenistan siyasetinde önemli

45 *Encyclopaedia of Diasporas – Immigrant and Refugee Cultures Around the World*, der. Melvin Ember vd. (New York: Springer, 2005), 37-46; Astghik Chaloyan, *Fluctuating Transnationalism: Social Formation and Reproduction among Armenians in Germany* (Wiesbaden: Springer, 2017), 67-73; Denise Aghanian, *The Armenian Diaspora: Cohesion and Fracture* (Lanham, Md: University Press of America, 2007), 73-94; “The Armenian Diaspora in Europe,” erişim 17 Ekim 2018, <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/A%20brief%20introduction%20to%20the%20Armenian%20diasporas%20in%20Europe.pdf>.

46 “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence,” Foreign and Commonwealth Office, erişim 29 Ekim 2018, <https://www.gov.uk/government/publications/armenias-diaspora-its-role-and-influence>.

konumlara getirilmiş olmalarıdır. Lübnan doğumlu, ABD’de yaşayan tarihçi Gerard (Jirair) Libaridiyan’ın eski Devlet Başkanı Suriye doğumlu Levon Ter-Petrosyan’ın danışmanı olarak; Ramgavar’ın eski lideri, ABD doğumlu hukukçu Raffi Hovannisyan’ın dışişleri bakanı olarak; Kudüs doğumlu Kaliforniyalı Sebouh (Steve) Taşçıyan’ın enerji bakanı olarak⁴⁷ ve yine Suriye doğumlu Vartan Oskanyan’ın (1998-2008) dışişleri bakanı olarak göreve getirilmeleri, diasporanın Ermenistan siyaseti üzerinde değişken düzeylerde de olsa, etkisinin olduğunu yansıtmıştır.⁴⁸

Her ne kadar, sonradan Ter-Petrosyan’ın, Erivan’la diasporanın, Ermenistan’ın dış politikasına dair görüş ayrılığı olduğunu 1993’te “Ermenistan ve diaspora, farklı yaşamlar sürdürüyoruz, burada gerçek siyaset yaşanırken, diaspora gerçek dışı siyasetle yaşıyor ve fikirlerini de çabuk değiştiremiyorlar”⁴⁹ açıklaması, yönetimi dönemindeki diaspora-anavatan ilişkilerinin seyrine dair görüş ayrılığının en üst düzeydeki ifadesi olmuşsa da, Ermenistan’ın müstakil dış politika tecrübesinin ve dışişleri bakanlığı ile ilgili kurumlarda kalifiye kadroların bulunmamasından dolayı hükümetin sıfırdan bir kurum tesis etmesi gerektiğinden,⁵⁰ diasporayla bağların zayıflaması söz konusu olmamıştır.

Ancak daha önemlisi, diasporanın önemli ekonomik ve beşeri sermaye kaynağı olması ile diasporanın varlık unsurları olan Karabağ sorunu ve 1915 soykırım iddiaları konularının, Ermeni siyasetindeki değişmez konular olduğudur. Ayrıca, Batıcı bir yönelime sahip olmasına karşın zamanla diasporayla da ilişkilerin mümkün olduğunca dengede tutulması taraftarı olan Ter-Petrosyan’ın olduğu kadar; diasporanın da Ter-Petrosyan’a muhalif ve özellikle ABD’de yaşayan, siyaseten örgütlü kesimlerinin, eleştirilerinde zamanla “siyasi” bir yaklaşımı benimseyerek diaspora faaliyetlerinin özünü oluşturan Türkiye ile ilişkiler ve Karabağ sorunu konularında Ter-Petrosyan’a sürekli sert eleştiri yönelmelerinin uzun vadede faydalı bir tutum olmadığı ve genel bir söylemle Ter-Petrosyan’ı “diktatörce eğilimleri ve insan hakları ihlalleri”nden dolayı eleştirmeleri, diasporanın da varlığını devam ettirmede aynı ölçüde anavatanı muhtaç olduğunu ve dengeli yaklaşım sergilemeye çalıştığını ortaya koyan yaklaşımlardır.⁵¹

47 Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads* (Australia: Harwood Academic Publishers, 1999), 36-37.

48 Kotchikian, *The Dialectics of Small States*, 110; “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence”.

49 “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence”.

50 Alla Mirzoyan, *Armenia, The Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 139-140.

51 Arman Grigoryan, “The Karabakh Conflict and Armenia’s Failed Transition,” *Nationalities Papers* (2018): 11, <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1438383>.

Ancak sonraki devlet başkanı Robert Koçaryan, 1998’de göreve geldikten sonra diasporanın her konuda desteğini temin edebilmek amacıyla soykırım iddialarını ve Karabağ sorununu Ermenistan dış politikasının merkezine yerleştirerek, Ermenistan’ın hâlihazırda düşük olan dış politika otonomisinin zayıflaması pahasına, diasporanın finansal desteğinin sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır.⁵²

2008’de göreve gelen devlet başkanı Serj Sarkisyan’ın “Ermenistan diasporayla bir devlet, diaspora olmadan ise bambaşka bir devlettir. ... Diaspora bizim mukayeseli üstünlük kaynağımız, talihimizdir ki bundan diasporanın ve anavatanımızın güçlendirilmesi için faydalanılmalıdır. ... Ermenistan ne kadar gururlu ve güçlü olursa, diaspora da o ölçüde gururlu ve güçlü olacaktır” beyanı, Koçaryan’ın yaklaşımını devam ettireceğinin teyidi olmuştur.⁵³ Nisan 2018’de başlamış olan Armen Sarkisyan döneminde ise, Ermenistan’ın diasporayla ilişkilerinde artık “bağış” istemediği, doğrudan yatırım talep edilecek bir strateji izleyeceği belirtilmekle birlikte,⁵⁴ bu yeni dönemde diasporaya dair yeni politikalar üretilip üretilmeyeceğine ilişkin net değerlendirme yapmak için zamana ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir.

Para Transferleri

Küçük devletlerin ekonomik büyümesini teşvik etmede gelen para transferlerinin kalkındırıcı etkisi olduğu, hatta resmi kalkınma yardımlarından daha faydalı olabilecekleri ve 2000’lerden bu yana resmi kalkınma yardımlarından daha sık gözlemlendikleri ve DYY’den sonra küçük devletler için ikinci en büyük dış fon kaynağı olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Para transferlerine bağımlı olan pek çok küçük devletin, öz üretim kaynakları tarafından karşılanamayan ulusal talebin olduğunu yansıtan ticari açıkları

52 Kotchikian, *The Dialectics of Small States*, 114.

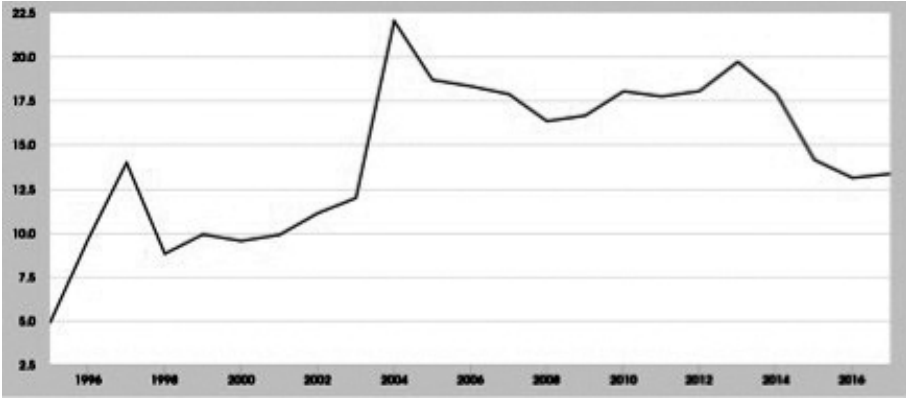
53 “Armenia: Diaspora Assisted Growth,” EV Consulting CJSC, erişim 29 Ekim 2018, http://evconsulting.com/sites/default/files/EV_Diaspora_Case_Brief.pdf.

54 “Armenia Needs Development Programs Rather Than Charity Projects – Nikol Pashinian Meets with Armenian Community Representatives in New York,” *Massis Post*, 24 Ekim 2018, <https://massispost.com/2018/09/armenia-needs-development-programs-rather-than-charity-projects-nikol-pashinian-meets-with-armenian-community-representatives-in-new-york/>.

55 Prasad, “Small but Smart,” 51; Mario Elo ve Indianna Minto-Coy, “The Concept of Diaspora from the Perspective of International Business and Economy: An Introduction to the Book,” içinde *Diaspora Networks in International Business*, der. Mario Elo ve Indianna Minto-Coy (Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2018), 1-21; Elie Chrysostome ve Jean-Marie Nkongolo-Bakenda, “Diaspora and International Business in the Homeland: From Impact of Remittances to Determinants of Entrepreneurship and Research Agenda,” Elo ve Minto-Coy, 21 (17-40); Victoria Anahi Minoian ve Lev M. Freinkman, “Armenia: What Derives First Movers and How Can Their Efforts be Scaled Up?,” içinde *Diaspora Networks and the International Migration of Skills*, der. Yevgeny Kuznetsov (Washington, D.C.: World Bank: 2006), 131-132.

bulunmakta, dolayısıyla ulusal tüketime sürekli dışarıdan gelir girişi ile sürdürülmesi sonucu doğmaktadır.⁵⁶

Ermenistan dış politikasına kısmi de olsa dirençlilik unsuru kazandırabilecek ekonomide diaspora desteğinin, diasporanın siyasetteki etkisinden çok daha fazla önem arz ettiği ifade edilmelidir. Ermenistan’da diasporanın ekonomik desteği, başlangıç safhasında belirli insani ve kalkınma yardım projeleri için fon sağlama ile kişisel para transferleriyle gerçekleşmiştir. 1988 depreminde diasporanın sağladığı 900 milyon Dolar tutarında insani yardımdan sonra,⁵⁷ Ermenistan’ın 1990’lardaki dönüşüm sürecinde, kişisel para transferleri ve iş insanlarının ihraç ürünlerinin üretiminde yatırımcı olarak Ermenistan pazarına girmesi süreci başlamıştır. İlk dönemlerde yapılan sağlık, eğitim, teknik destek, dini ve kültürel proje yardımlarından sonra bir “donör yorgunluğu”nun ortaya çıktığı,⁵⁸ diasporadan gelen para transferlerinin büyük çaplı kişisel bağışlara dayandığı, geniş bir tabana henüz sirayet etmediği ve bağış yapmanın, bağışın yaratacağı gerçek etkiden daha önemli olduğu algısı olduğundan, Ermenistan’da sürdürülebilir kalkınma için sonraki dönemlerde farklı strateji ve uygulamalara ihtiyaç olduğu değerlendirilmiştir.⁵⁹ 1995-2016 dönemindeki para transferlerinin GSYİH’daki (%) payları tabloda gözlemlenebilmektedir.⁶⁰



56 Prasad, “Small but Smart,” 52.

57 “Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence,” Policy Forum Armenia, 2010, erişim 29 Ekim 2018, <https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf>, 25.

58 “Armenia-Diaspora Relations,” 25.

59 “Armenia-Diaspora Relations,” 25.

60 “Remittance Inflows to GDP for Armenia,” World Bank, FRED web sayfasından, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/DDOI11AMA156NWDB>, erişim 24 Ekim 2018.

Dünya Bankası tarafından hazırlanmış tablodaki verilerden, Ermenistan'a gelen para transferlerinde istikrarsızlığının belirgin olduğu, dış ekonomik/finansal şoklara paralel gidişat arz ettiği ve Rus ekonomisindeki seyirle şekillendiği, aynı yöndeki değerlendirmelerin IMF'nin ilgili raporunda da yer aldığı görülmektedir.⁶¹ Para transferleri GSYİH'da mevcut haliyle % 16'lık paya sahip olup, bunun yaklaşık % 90'a yakın kısmı Rusya'dan ve ABD Doları olarak sağlanmakta, büyük ölçüde bankalar üzerinden alınmaktadır.⁶²

1998 Rus finans krizi, 2008 küresel finans krizi ve Rusya'da 2014 sonrası ekonomik kriz, gelen para transferlerinde düşüşe neden olmuştur. Ayrıca, küçük ve kalkınmamış devletlerin sıklıkla para transferini güçlü ekonomiye sahip devletlerden alması karşısında, Ermenistan'ın para transferlerinin Rusya'dan gelmesi istisnai bir durumdur. Rusya'nın ekonomik atak yaptığı yıllarda (örneğin 2004-2008 arasında) gelen para transferleri % 260 civarında rekor artış yansıtırken, 2008'de başlayan kriz döneminde % 36 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Kıyaslamak amacıyla belirtmek gerekirse, aynı dönemler için ABD'den tüm ülkelere para transferleri % 58 oranında artmışken; % 25 oranında düşüş sergilemiştir. Bu durum, Rusya'dan gelen para transferlerinin; 1) Rusya'daki diasporanın alım gücündeki iniş çıkışlarla doğrudan bağlantılı olduğu, 2) ekonomik gelişme ve kriz dönemlerindeki para transferleri yükseliş ve düşüşlerinin daha sert olduğu ve 3) Ermenistan ekonomisini daha da hassas hale getirdiğini göstermektedir.⁶³ Bu gibi veriler karşısında, Ermenistan Merkez Bankası'nın, devletin dış hesapları üzerinde olası etkileri öngörebilmesi için Rusya GSYİH'ndaki temel göstergeleri yakından takip etmesi, devletin optimal para rezervi düzeylerinin ne olabileceğinin yeniden incelenmesi, Rusya'ya yapılan katma değeri yüksek ihracata odaklanmanın devletin ekonomisi üzerine ek kırılabilirlik alanları teşkil edebileceği; para transferleriyle bağlantılı olan hususlar olduğundan, risk yönetimi açısından önem arz etmektedir.⁶⁴

DYY

Öte yandan, kaynak elde edebilen bir devlet olmayan Ermenistan'ın ekonomisine katkı sunmada diasporanın sağladığı ikinci önemli ekonomik faaliyet, DYY'dir.⁶⁵ Ermenistan'ın GSYİH'ndaki DYY (%) payları tabloda,⁶⁶ 1992'den bugüne değin yıllık bazda görülmektedir.

61 "Remittance Inflows to GDP for Armenia"; "Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers," IMF, erişim 20 Ekim 2018, <https://www.imf.org/external/country/arm/rr/2012/062012.pdf>.

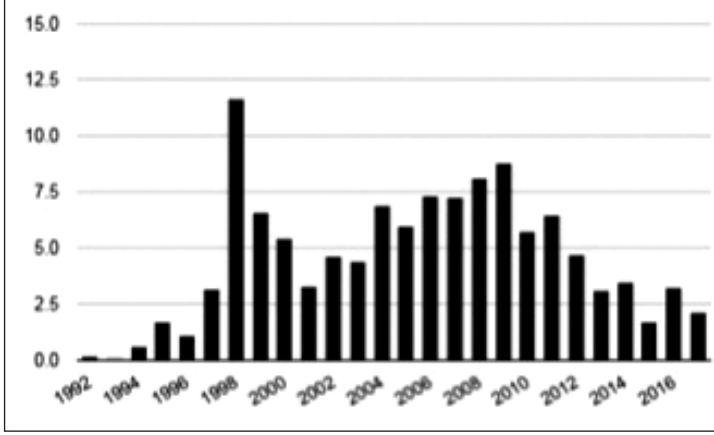
62 "Remittances in Armenia".

63 "Remittances in Armenia".

64 "Remittances in Armenia".

65 Saumya Mitra vd., *The Caucasian Tiger: Sustaining Economic Growth in Armenia* (Washington, D.C.: World Bank, 2007), 383-385.

66 "Armenia: Foreign Direct Investment, percent of GDP," The Global Economy, https://www.theglobaleconomy.com/Armenia/Foreign_Direct_Investment/, erişim 20 Ekim 2018.



Ermenistan’da 1990’ların başlarında, olumsuz ekonomik durum, ambargo ve Karabağ Savaşı’ndan dolayı fazla miktarda DYY yapılamamış, Belçika menşeli *Arslanian Cutting Work* kuyumculuk şirketi ülkede anlamlı düzeyde ilk yatırım yapan şirket olmuştur.⁶⁷ Bu yıllardaki diaspora desteği, insani yardım, siyasi destek ve üniversite kurmak ile finanse etmek gibi eğitim alanında bazı yatırımlarla sınırlı kalmış, Ermenistan’ın büyükelçilik binaları diaspora tarafından satın alınıp temin edilmiştir. DYY, 1995-1997 arasında 20 ila 50 milyon ABD Doları arasında seyretmiş; DYY’nı ve ihracatı teşvik etme amacıyla Ermenistan Kalkınma Ajansı kurulmuş; 2000’den itibaren kümülatif DYY’nin 500 milyon ABD Doları’na ulaştığı ve bunun yarısından fazlasının diaspora bağlantılı olduğu kaydedilmiştir.⁶⁸

2000-2003 döneminde yatırım, yüklü kişisel para transferleri ve Lincy Vakfı gibi bazı diaspora kurumlarından gelen bağışlarla artış göstermiş, diasporadan gelen para transferleri çoğunlukla ithal ikame ürünlerinin üretimi ve tüketim için harcanmış, bu sayede ulusal üretim ve diaspora pazarlarına ihracatta artış sağlanmıştır. Önceden ithal edilen düşük kaliteli bazı gıda ürünleri, böylelikle düşük fiyat ve yüksek kaliteyle ülkede üretilmiş ve ihraç edilmiştir.⁶⁹ 2001-2004 döneminde diaspora yatırımı ve toplam DYY oranları düşük kalmış olsa da, aynı dönemde Lincy Vakfı’nın kurucusu Kirk Kerkorian’ın inşaat projelerine bağışlarıyla DYY’de ve ilgili sektörün GSYİH’daki payında gelişme göze çarpmaktadır.⁷⁰

2008’de Ermenistan’da yönetim değişikliğiyle bağlantılı siyasi istikrarsızlık, Ağustos 2008 Savaşı nedeniyle karayolu hatlarında ticaret sevkiyatının sektöre

67 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

68 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

69 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

70 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

uğraması ve 2008 küresel finans krizi, Ermenistan'ın ekonomik göstergelerin gerilemesine neden olmuştur. 2009 itibarıyla ülkede 4.084 şirketin diaspora tarafından kurulmuş olan veya diasporayla bağlantılı şirketler olduğu belirtilmiş, bunların yabancı yatırımı yapan şirketlerin % 90'ını oluşturduğu kaydedilmiştir.⁷¹ Genel olarak, en fazla sayıda şirketi (% 30) kuran girişimciler Rusya'daki Ermeni iş dünyası temsilcilerinden, ardından da ABD ve İran'da diaspora veya diaspora bağlantılı girişimcilerden müteşekkildir. Ermenistan ve diaspora arasında iş bağlantılarını ve Ermenistan'a diaspora bağlantılı DYY çekilmesini kolaylaştırıcı rol oynayan kurum ve kuruluşlar arasında, Amerikan Ermeni Ticaret Odası, Kanada-Ermeni İş Konseyi, Lübnan Ermeni İşadamları Asamblesi ve Ermenistan-Suriye İş Konseyi bulunmaktadır.⁷² Ancak, Ermenistan'da yolsuzluk ve rüşvet, keyfi vergilendirme, yeni hükümetten yüksek beklentiler ile yetersiz hukuk sisteminin, ülkeye yapılacak DYY'nin geliştirilememesinde önemli sorun teşkil ettiği not edilmelidir.⁷³

Diaspora Bağlantılı Sektörler

Diasporanın desteğiyle kurulmuş veya önceden var olan ancak 1991 sonrasında diasporanın desteğiyle faaliyetleri devam eden sektörler, Ermenistan ekonomisinde dinamik sektörler olarak nitelendirilmektedir. Bunlar, kuyumculuk ve elmas kesimi, bilişim, turizm ve inşaat sektörleridir. Kuyumculuk ve elmas kesimi, 2017 itibarıyla ihracatta % 10'luk payla dördüncü sırada yer almaktadır.⁷⁴ 1991'den sonra bu sektördeki yatırımlar ve uluslararası satış ilişkileri, diaspora bağlantılarıyla sağlanmıştır; sektördeki yöneticiler, diasporanın perakende pazarlama ve dağıtım kanalları sayesinde uluslararası pazarlara, özellikle Belçika, İsrail, İngiltere, Rusya ve Almanya'ya işlenmiş altın ve elmas ihraç etmişlerdir. 2005 itibarıyla, dramın değer kazanması ve Çin ile Hindistan gibi ucuz iş gücü sağlayan aktörlerin ortaya çıkmasıyla sektörde kazançta gerileme trendi başlamış, 2015'te ise % 60 yükseliş kaydedilmiştir; ancak yine de 2005'ten önceki ihracat payına ulaşamamıştır.⁷⁵

71 "Current Situation of the Diaspora Connected FDI in Armenia," Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), 2011, erişim 18 Ekim 2018, http://ev.am/sites/default/files/FDI-GIZ-2011_Baseline_study_25-09-12_Final.pdf, 23.

72 "Current Situation of the Diaspora Connected FDI in Armenia," 26.

73 Stephan H. Astourian, "State, Homeland and Diaspora: The Armenian and Azerbaijani Cases," içinde *Central Asia and the Caucasus: Transnationalism and Diaspora*, der. Touraj Atabaki ve Sanjot Mehendale (London, New York: Routledge, 2005), 96.

74 Workman, "Armenia's Top Ten Exports".

75 "Armenia: Diaspora Assisted Growth," "Minister: Armenia's Jewelry and Diamond Processing Industry Expected to See a More Than 30% Growth in 2016," *Arka News Agency*, April 12, 2016, http://arka.am/en/news/business/minister_armenia_s_jewelry_and_diamond_processing_industry_expected_to_see_a_more_than_30_growth_in_/.

Bilişim teknolojileri ise ekonominin üretken sektörlerinden olup, 1990'ların ortasında ortaya çıkmıştır. Programcı gruplar ve bireylerin uluslararası yazılım geliştirme şirketleriyle temaslarının olumlu sonuç vermesinin ardından, bu gruplar ve bireyler, dışarıdan sağlanan sözleşmeler yapabilmek amacıyla diaspora ile bağlantıya geçmiş ve kurulan bağlantılar aracılığıyla yabancı şubeler belirlemiştirlerdir. Böylelikle, sektörde tanınmış yabancı ve diaspora şirketleriyle iş imkanı oluşmuş ve ilgili Ermenistan şirketleri diasporanın pazarlama ve dağıtım kanallarına dayanarak sektörde yol almıştır. Diaspora bağlantısı ulusal şirketlerin dış pazarlara erişiminde başat kanal olarak önemini korumuş, dış şubelerin çoğu yine diasporanın doğrudan dâhil olmasıyla kurulmuştur.⁷⁶

Öte yandan, turizm sektörünün 1990'ların başlarında GSYİH'ya katkısı % 3 oranlarında seyrederken, 2017'de bu oranın ancak % 16'ya ulaşabilmesi, ülkenin turizm potansiyelinden tam anlamıyla faydalanılmadığını ortaya koymaktadır.⁷⁷ Ülkeye gelen turistlerin çoğunluğunu diaspora oluşturmakta, Lincy Vakfı bazı turistik alanların restorasyonu ve yeniden yapılandırılması için hibe sağlamak ve seyahat şirketleri ve oteller satın almaktadır; kısacası bu sektörün kısmi gelişimi de diasporanın girişimleri ile mümkün olmaktadır. Ayrıca, diasporanın belirgin desteğinin olduğu inşaat sektörünün GSYİH'da 1990'larda tek haneli olan pay oranları, 2008'de rekor kırarak % 28.1'e ulaşmış, ancak 2008 küresel finans krizi nedeniyle gerileyerek 2017'de % 8'e düşmüştür.⁷⁸ Karabağ Savaşı'nın sona ermesinin ardından, başta Lincy Vakfı olmak üzere diaspora yapıları söz konusu sektöre hibe ve kredi sağlamıştır.⁷⁹

Dirençlilik Faktörü: Rusya

Kaynak elde eden devlet olarak tanımlanamayan Ermenistan'ın kaynak sağlayabilmesinde, diasporanın yanı sıra, Rusya'nın, diğer nisbi dirençlilik kaynağı olduğu, temel olarak üç unsurla şekillenen tipik bir (peşine takılma yansıtan) hami-müvekkil ilişkisi üzerinden görülebilmektedir: büyük güç olan hami devletin, küçük devlet olan müvekkil devlete sunduğu bazı imkânlar karşılığında, küçük devletin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlaması;

76 "Armenia: Diaspora Assisted Growth".

77 "Armenia - Contribution of travel and tourism to GDP as a share of GDP," erişim 24 Ekim 2018, <https://knoema.com/atlas/Armenia/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Total-Contribution-to-GDP/Contribution-of-travel-and-tourism-to-GDP-percent-of-GDP>.

78 "Armenia, Share of construction in GDP, %," erişim 23 Ekim 2018, <https://w3.unece.org/PXWeb/en/TimeSeries?IndicatorCode=8&CountryCode=051>.

79 "Armenia: Diaspora Assisted Growth".

haminin daha fazla pazarlık ve yaptırım gücünün olması ve küçük devletin hamisi devletin sağladığı güvenlik kalkanından dolayı hamisi devlete bağımlı olması.⁸⁰ Zaman zaman Ermenistan'ın dış politikada Rusya dışında; çalışma konusu dışında kalan ABD, İran, AB gibi aktörlerle ilişkilere eş düzeyde önem atfetmesi olarak tanımlanan bütünleyicilik (*complementarity*) yaklaşımına yaklaşması söz konusu olabilmişse de; anılan üç unsur, ağırlıklı olarak Rusya-odaklı olmak olarak tanımlanan tamamlayıcılık (*supplementarity*) yaklaşımının görülmesi sonucunu doğurmuştur.

Örneğin, Ermeni karar alıcılar, siyasi partileri ve kamuoyunun büyük kısmı AB'yi önemli bir siyasi ve ekonomik blok olarak görmekteyse de, Rusya'yı ekonomik ve askeri/siyasi güvenlik sağlayan *hayati* aktör olarak değerlendirmekte; tüm aktörlerle işbirliğinin önemi kabul edilmekle birlikte sadece Rusya stratejik müttefik olarak görülmekte; 1922 sonrasında Rusya'nın Ermenistan'ın kurtarıcısı olduğu ortak görüşü hala savunulmaktadır.⁸¹

Ekonomi ve askeri/siyasi güvenlik boyutlarında Rusya'ya bağımlılık, olmayan kaynakların sağlanmasında büyük rol oynamaktadır. Rusya, Ermenistan'ın enerji, telekomünikasyon, ulaşım, finans, sigorta ve madencilik gibi kilit sektörlerini kontrolü altında tutmaktadır.

Ekonomi ve askeri/siyasi güvenlik boyutlarında Rusya'ya bağımlılık, olmayan kaynakların sağlanmasında büyük rol oynamaktadır. Rusya, Ermenistan'ın enerji, telekomünikasyon, ulaşım, finans, sigorta ve madencilik gibi kilit sektörlerini kontrolü altında tutmaktadır. Gazprom 2013'te Ermenistan gaz dağıtım ağını tamamen kontrolüne almış,⁸² 2015'te yüksek elektrik fiyatları düşürülmüş, 2006'da Rus RAO UES tarafından alınmış elektrik şebekesi (ENA), 2015'te Rusya'da bulunan Ermeni Tashir Grubu'na satılmıştır.⁸³ Hrazdan Termik Santrali, Nairit Kimya Fabrikası, GSM operatörü ArmanTel ve Ermenistan-İran doğalgaz boru hattının Ermenistan kesiti, Rus devlet veya özel işletmelerince tamamen veya kısmen satın alınmış olup, Rosatom'la bağlantılı uranyum çıkarma şirketi Atomredmetzoloto'ya ülkede uranyum geliştirme izni verilmiştir. 2008'de Rusya, Ermenistan demiryollarının işletimini otuz yıllığına üstlenmiştir.⁸⁴ Bu

80 Christos Kassimeris, "The Foreign Policy of Small Powers," *International Politics* 46, no. 1 (2009): 94.

81 Alena Vieira ve Syuzanna Vasilyan, "Armenia and Belarus: Caught between the EU's and Russia's Conditionalities," *European Politics and Society* 19, no. 4 (2018): 477.

82 *Foreign Direct Investment in Central Asian and Caucasian Economies: Policies and Issues* (New York: United Nations, 2003), 44.

83 Vieira ve Vasilyan, "Armenia and Belarus," 478.

84 Syuzanna Vasilyan, "Swinging on a Pendulum," *Problems of Post-Communism* 64, no. 1 (2017): 35-36.

tür faaliyetlerin altyapısını, 2002’de yapılan anlaşma çerçevesinde, borç silinmesi ve doğrudan yatırım karşılığında varlık takası taahhüdü oluşturmaktadır.⁸⁵

Güney Kafkasya devletleri arasında Ermenistan, Rusya’nın en güvenilir ortağı konumunda olup, iki devletin askeri ilişkileri Ermenistan’ın tamamen Rusya’ya bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. 1997’de, diğer maddeler meyanında, taraflardan birisine üçüncü bir taraftan saldırı söz konusu olduğunda anlaşmaya taraf diğer devletin de müdahale edeceği ve Rusya’nın Ermenistan’ın Türkiye ve İran sınırlarının korunmasında destek sağlayacağı maddelerini barındıran Rusya-Ermenistan Dostluk, İşbirliği ve Karşılık Yardım Anlaşması imzalanmıştır. Rusya’nın 102. askeri üssü Gümrü’de olup, 2003’te iki devlet Ermenistan ordusunun modernizasyonu için anlaşma imzalamışlardır. Bir yıl sonra Rusya, Ermenistan’a ucuz silah temin etmiş, Gürcistan’da kapattığı askeri üslerden Ermenistan’a silah transferi sağlamıştır. Azerbaycan’daki Gebele Üssü de kapatıldıktan sonra, Rusya’nın Güney Kafkasya’daki tek askeri mevcudiyet alanı Ermenistan olmuştur. Ayrıca, Minsk Grubu bünyesinde, Rusya’nın çatışma çözümü girişimleri Fransa ve ABD’nin girişimlerini gölgede bırakmış, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı’nın hayata geçirilmesinden sonra Azerbaycan’ın kalkınma düzeyinin artmasının etkisiyle Ermenistan’ın Rusya’ya bağımlılık düzeyi de artmış; Rusya, Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) üyesi olan Ermenistan’a ucuz fiyatla veya bedava silah tedarik etmiştir.⁸⁶ Ancak, Rusya’nın Haziran 2013’te başlamak üzere Azerbaycan’a yüklü silah satışı gerçekleştirmesinin ve Ermenistan’ın Rusya’ya hem askeri hem ekonomik alanlarda bağımlı olmasının bir sonucu olarak, Eylül 2013’te Ermenistan, AB Ortaklık Anlaşması’nı imzalamaktan kaçınmıştır. Bunun bir uzantısı olarak, Serj Sarkisyan’ın belirttiği üzere, Rusya’nın öncülük ettiği güvenlik yapılarıyla coğrafi açıdan bağlantılı olan ekonomik alandan çıkmak imkânsız olduğundan, 2015’te Ermenistan Avrasya Ekonomik Birliği’ne (AEB) üye olmuştur.⁸⁷

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Çalışmada ele alındığı üzere güç unsurları bakımından küçük devlet olarak nitelenen Ermenistan’ın dış politikasının, kaynak elde eden devlet savı

85 Sean Roberts ve Ulrike Ziemer, “Explaining the Pattern of Russian Authoritarian Diffusion in Armenia,” *East European Politics* 34, no. 2 (2018): 155.

86 Vasilyan, “Swinging on a Pendulum,” 33-34.

87 Roberts ve Ziemer, “Explaining the Pattern of Russian Authoritarian Diffusion in Armenia,” 156; Katarzyna Czerewacz-Filipowicz ve Agnieszka Konopelko, *Regional Integration Processes in the Commonwealth of Independent States* (Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2017), 256-257.

çerçevesinde ve çalışmada yer verildiği ölçüde temel kalkınmışlık göstergelerinden olan ekonomik, askeri ve beşeri sermaye üzerinden değerlendirildiğinde zafiyet yansıttığı; diaspora ve Rusya ile olan ilişkilerinin, para transferleri ve DYY aracılığıyla söz konusu zafiyeti kısmen azaltması sebebiyle de dış politikada kısmi dirençlilikten bahsedilmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Ancak, diaspora kaynaklı olarak ülkede kaynak geliştirilmesi ve kullanılmasına yönelik, köklü bir yeniden yapılanma girişimi henüz gerçekleştirilmediğinden, Ermenistan dış politikasındaki mevcut zafiyet ve dirençliliğin süreklilik arz etmesinin, diğer bir ifadeyle mevcut diaspora ve Rusya odaklı dış politika stratejilerinin devamının ve hatta pekişmesinin, kısa ve orta vadede yüksek olasılık olduğu değerlendirilmektedir.

Son tahlilde, Ermenistan'ın dış politikada nisbi otonomi kazanabilmesi kaynak elde ederek kalkınmasıyla bağlantılı olduğundan, devletin gelecekte yüksek eğitim düzeyine sahip kesimlerin beyin göçünü engellemek, toplum nezdinde gerçeğe yakın, makul hayat standartları ile istihdam olanağı beklentileri yaratmak, katma değer niteliği ve getirisi yüksek olan bilişim sektörüne yoğunlaşmak gibi olası stratejilerinin fayda sağlayabileceği ifade edilebilir. Ayrıca, zengin diaspora ve yüksek para transferleri avantajından, daha fazla DYY çekecek projeler hayata geçirilmesiyle fark sağlanabileceği açıktır. Siyaset ve iş dünyası yöneticileri nezdinde, yetişmiş beyinlerin uzun vadede Ermenistan'ın yegane rekabet avantajı olduğunun ve beyin göçü ile kaybedilmesi riskinin olduğunun anlaşılıp anlaşılmadığı ölçüsünde, kalkınma ve diaspora bağlantısına dair risk ve avantajların şekilleneceği ifade edilmelidir.⁸⁸

88 World Bank, *Growth Challenges and Government Policies in Armenia* (Washington, D.C.: World Bank 2002), 122.

KAYNAKÇA

Aghanian, Denise. *The Armenian Diaspora: Cohesion and Fracture*. Lanham, Md: University Press of America, 2007.

“Armed Forces Personnel (% of Total Labor Force),” World Bank, erişim 14 Ekim 2018,
<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.TF.ZS?locations=AM>.

“Armenia - Contribution of travel and tourism to GDP as a share of GDP,” Knoema Atlas, erişim 24 Ekim 2018,
<https://knoema.com/atlas/Armenia/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Total-Contribution-to-GDP/Contribution-of-travel-and-tourism-to-GDP-per-cent-of-GDP>.

“Armenia Country Overview.” World Bank, erişim 28 Ekim 2018,
<http://www.worldbank.org/en/country/armenia/overview>.

“Armenia Economic Report,” Economic Development and Research Center, erişim 14 Ekim 2018, <http://www.edrc.am/news-events/events-news/271-26-12-2013-armenia-economic-report-2013>.

“Armenia Labor Force,” Trading Economics, erişim 14 Ekim 2018,
<https://tradingeconomics.com/armenia/labor-force-total-wb-data.html>.

“Armenia Needs Development Programs Rather Than Charity Projects - Nikol Pashinian Meets with Armenian Community Representatives in New York.” *Massis Post*, 24 Eylül 2018, <https://massispost.com/2018/09/armenia-needs-development-programs-rather-than-charity-projects-nikol-pashinian-meets-with-armenian-community-representatives-in-new-york/>.

“Armenia, Share of construction in GDP, %,” UNECE, erişim 23 Ekim 2018,
<https://w3.unece.org/PXWeb/en/TimeSeries?IndicatorCode=8&CountryCode=051>.

“Armenia,” Trading Economics, erişim 14 Ekim 2018,
<https://tradingeconomics.com/analytics/indicators.aspx>.

“Armenia: Diaspora Assisted Growth,” EV Consulting CJSC, 29 Ekim 2018,
http://evconsulting.com/sites/default/files/EV_Diaspora_Case_Brief.pdf.

“Armenia: Foreign Direct Investment, percent of GDP,” The Global Economy, erişim 20 Ekim 2018,
https://www.theglobaleconomy.com/Armenia/Foreign_Direct_Investment/.

- “Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence,” Policy Forum Armenia, 2010, erişim 29 Ekim, 2018, <https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf>.
- “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence,” Foreign and Commonwealth Office, erişim 29 Ekim 2018, <https://www.gov.uk/government/publications/armenias-diaspora-its-role-and-influence>.
- Astourian, Stephan H. “State, Homeland and Diaspora: The Armenian and Azerbaijani Cases.” İçinde *Central Asia and the Caucasus: Transnationalism and Diaspora*, derleyenler Touraj Atabaki ve Sanjyot Mehendale, 80-112. London, New York: Routledge, 2005.
- Baldacchino, Godfrey. “Thucydides or Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy.” İçinde *The Diplomacies of Small States*, derleyenler Andrew F. Cooper and Timothy M. Shaw, 21-40. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.
- Bary, Mark, ve Steve Packer. *Education in Small States: Concepts, Challenges and Strategies*. Oxford, UK: Pergamon Press, 1993.
- Braveboy-Wagner, Jacqueline. “Opportunities and Limitations of the Exercise of Foreign Policy Power by a Very Small State: The Case of Trinidad and Tobago.” *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 3 (2010): 407-427.
- Braveboy-Wagner, Jacqueline. *Small States in Global Affairs - The Foreign Policies of the Caribbean Community (CARICOM)*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Brawley, Mark R. *Political Economy and Grand Strategy: A Neoclassical Realist View*. Oxon: Routledge, 2010.
- Chaloyan, Astghik. *Fluctuating Transnationalism: Social Formation and Reproduction among Armenians in Germany*. Wiesbaden: Springer, 2017.
- Chou, Bill. “Perceived Threats and Governing Capacity: Building National Identities in Post-Colonial Singapore and Macao.” *African and Asian Studies* 13, no. 1-2 (2014): 147-166.

Christensen, Thomas J. *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, and Sino-American Conflict, 1947-1958*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996.

Chrysostome, Elie, ve Jean-Marie Nkongolo-Bakenda. "Diaspora and International Business in the Homeland: From Impact of Remittances to Determinants of Entrepreneurship and Research Agenda." İçinde *Diaspora Networks in International Business*, derleyenler Mario Elo ve Indianna Minto-Coy, 17-40. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2018.

Cooper, Andrew F., ve Timothy M. Shaw. "The Diplomacies of Small States at the Start of the Twenty-first Century: How Vulnerable? How Resilient?." İçinde *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, derleyenler Andrew F. Cooper ve Timothy M. Shaw, 1-18. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.

Country Profile, "World Development Indicators," World Bank, erişim 4 Ekim 2018,
Databank.worldbank.org/data/views/Ajaxdownload/FiledownloadHandler.aspx?filename=Armenia.pdf&filetype=pdf&print=y.

"Current Situation of the Diaspora Connected FDI in Armenia," Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), 2011, erişim 18 Ekim 2018,
http://ev.am/sites/default/files/FDI-GIZ-2011_Baseline_study_25-09-12_Final.pdf.

Czerewacz-Filipowicz, Katarzyna, ve Agnieszka Konopelko. *Regional Integration Processes in the Commonwealth of Independent States*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2017.

Elo, Mario ve Indianna Minto-Coy. "The Concept of Diaspora from the Perspective of International Business and Economy: An Introduction to the Book." İçinde *Diaspora Networks in International Business*, derleyenler Mario Elo ve Indianna Minto-Coy, 1-21. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2018.

Encyclopaedia of Diasporas - Immigrant and Refugee Cultures Around the World, derleyenler Melvin Ember vd. New York: Springer, 2005. *Foreign Direct Investment in Central Asian and Caucasian Economies: Policies and Issues*. New York: United Nations, 2003.

- Ghaplanyan, Irina. *Post-Soviet Armenia: The New National Elite and the New National Narrative*. New York: Routledge, 2018.
- Grigoryan, Arman. "The Karabakh Conflict and Armenia's Failed Transition." *Nationalities Papers* (2018): 1-17, <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1438383>.
- "Gross Domestic Product 2017," World Bank, erişim 7 Ekim 2018, <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>.
- Growth Challenges and Government Policies in Armenia*. World Bank. Washington, D.C.: World Bank, 2002.
- Gvalia, Giorgi vd. "Thinking Outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States." *Security Studies* 22, no. 2 (2013): 98-131.
- Handel, Michael. *Weak States in the International System*. London: F. Cass, 1981.
- Hey, Jeanne A. K. "Introducing Small State Foreign Policy." İçinde *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*, derleyen Jeanne A. K. Hey, 1-11. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2003.
- Höll, Otmar. ed., *Small States in Europe and Dependence*. Vienna: Austrian Institute for International Affairs, 1983.
- Jafarova, Esmira. *Conflict Resolution in South Caucasus*. Lanham: Lexington Books, 2015.
- Kassimeris, Christos. "The Foreign Policy of Small Powers." *International Politics* 46, no. 1 (2009): 84-101.
- King, Charles, ve Neil J. Melvin. "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia." *International Security* 24, no. 3 (1999-2000): 108-138.
- Kotchikian, Asbed. *The Dialectics of Small States*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008.
- Lobell, Steven E. *The Challenge of Hegemony: Grand Strategy, Trade, and Domestic Politics*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005.

Masih, Joseph R., ve Robert O. Krikorian. *Armenia at the Crossroads* (Australia: Harwood Academic Publishers, 1999).

“Minister: Armenia’s Jewelry and Diamond Processing Industry Expected to See a More Than 30% Growth in 2016.” *Arka News Agency*, 12 Nisan 2016, http://arka.am/en/news/business/minister_armenia_s_jewelry_and_diamond_processing_industry_expected_to_see_a_more_than_30_growth_in_/.

Minoian, Victoria Anahi, ve Lev M. Freinkman, “Armenia: What Derives First Movers and How Can Their Efforts be Scaled Up?,” İçinde *Diaspora Networks and the International Migration of Skills*, derleyen Yevgeny Kuznetsov, 129-152. Washington, D.C.: World Bank: 2006.

Mirzoyan, Alla. *Armenia, The Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Mitra, Saumya et al., *The Caucasian Tiger: Sustaining Economic Growth in Armenia*. Washington, D.C.: World Bank, 2007.

Mohammadzadeh, Babak. “Status and Foreign Policy Change in Small States: Qatar’s Emergence in Perspective.” *The International Spectator* 52, no. 2 (2017): 19-36.

Neumann, Iver B., ve Sieglinde Gstöhl, “Introduction: Liliputians in Gulliver’s World?,” İçinde *Small States in International Relations*, derleyenler Christine Ingebritsen vd., 3-36. Seattle: University of Washington Press ve Reykjavik: University of Iceland Press, 2006.

Papazian, Taline. “State at War, State in War: The Nagorno-Karabakh Conflict and State-Making in Armenia 1991-1995.” *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* 8, (2008), erişim 13 Ekim 2018, <https://journals.openedition.org/pipss/1623#bodyftn3>.

Prasad, Naren. “Small but Smart: Small States in the Global System.” İçinde *The Diplomacies of Small States*, derleyenler Andrew F. Cooper and Timothy M. Shaw, 41-64. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.

Rappard, William. “Small States in the League of Nations.” *Political Science Quarterly* 49, no. 4 (December 1934): 544-575.

“Remittance Inflows to GDP for Armenia,” World Bank, erişim 24 Ekim 2018, <https://fred.stlouisfed.org/series/DDOI11AMA156NWDB>.

- “Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers,” IMF, erişim 20 Ekim 2018, <https://www.imf.org/external/country/arm/tr/2012/062012.pdf>.
- Rickli, Jean-Marc, ve Khalid S. Almezaini. “Theories of Small States’ Foreign and Security Policies and the Gulf States.” İçinde *The Small Gulf States: Foreign and Security Policies Before and After the Arab Spring*, derleyenler Khalid S. Almezaini ve Jean-Marc Rickli, 8-30. Oxon: Routledge, 2017.
- Roberts, Sean, ve Ulrike Ziemer. “Explaining the Pattern of Russian Authoritarian Diffusion in Armenia.” *East European Politics* 34, no. 2 (2018): 152-172.
- Rose, Gideon. “Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy.” *World Politics* 51 (October 1998): 144-172.
- Rothstein, Robert L. *Alliances and Small Powers*. New York: Columbia University Press, 1968.
- Schweller, Randall L. *Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006.
- Shain, Yossi. *Kinship and Diasporas in International Affairs*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007.
- SIPRI Military Expenditure Database, erişim 7 Ekim 2018, <https://www.sipri.org/databases/milex>.
- Stefes, Christoph H. “Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law.” İçinde *The State of Law in the South Caucasus*, derleyen Christopher P. M. Waters, 3-19. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Stepanyan, Ara vd., “The Spillover Effects of Russia’s Economic Slowdown on Neighboring Countries.” erişim 11 Ekim 2018, file:///C:/Users/USER/Downloads/_eur1501mcd.pdf.
- Taliaferro, Jeffrey W. “Neoclassical Realism and Resource Extraction: State Building for Future War.” İçinde *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, derleyenler Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman ve Jeffrey W. Taliaferro, 194-226. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Taliaferro, Jeffrey W. “State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource-Extractive State.” *Security Studies* 15, no. 3 (2006): 464-495.

Tashjian, Yeghia.”How Armenia Lost its Track Towards Sustainable Development,” erişim 14 Ekim 2018,
<https://www.evnreport.com/economy/how-armenia-lost-its-track-towards-sustainable-development>.

“The Armenian Diaspora in Europe,” Europe of Diasporas, 17 Ekim 2018,
<http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/A%20brief%20introduction%20to%20the%20Armenian%20diasporas%20in%20Europe.pdf>.

Tilly, Charles. *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell Ltd., 1990.

Tilly, Charles. “War Making and State Making as Organized Crime.” İçinde *Bringing the State Back In*, derleyenler Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, 169-191. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Vasilyan, Syuzanna. “Swinging on a Pendulum.” *Problems of Post-Communism* 64, no. 1 (2017): 32-46.

Vieira, Alena, ve Syuzanna Vasilyan. “Armenia and Belarus: Caught between the EU’s and Russia’s Conditionalities.” *European Politics and Society* 19, no. 4 (2018): 471-489.

Vital, David. “The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations.” In *Small States in International Relations*, derleyenler Christine Ingebritsen vd., 77-88. Seattle: University of Washington Press ve Reykjavik: University of Iceland Press, 2006.

Workman, Daniel. “Armenia’s Top 10 Exports.” erişim 4 Ekim 2018,
<http://www.worldstopexports.com/armenias-top-10-exports/>

Zakaria, Fared. *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America’s World Role*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998.